

YANLIŞ BİLGİLER VE BİLİŞ İLİŞKİSİ: SURIYELİ MÜLTECİ DEZENFORMASYONUNA GELEN KULLANICI YORUMLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Murat ULUK*

Gönderim tarihi: 10.07.2019 - Kabul Tarihi: 13.09.2019

Uluk, M. (2019). "Yanlış Bilgiler ve Biliş İlişkisi: Suriyeli Mülteci Dezenformasyonuna Gelen Kullanıcı Yorumları Üzerine Bir İnceleme". *Etkileşim*. 4. 286-301.

Özet

Günümüzde sürekli maruz kalınan ve zihnimizde yer etmiş yanıŐ bilgiler; inanç, değer ve düşünce gibi zihinsel öğelerimizi etkilemekte; aksi kanıtlarla karşılaŐıldığında ise ortaya bir çelişki çıkmaktadır. Söz konusu durum, insanların inançlarını pekiştirecek bilgileri araması ve aksi kanıtları görmezden gelmesi, inkâr etmesi veya onlara bahane bulmasıyla sonuçlanabilmektedir. Bu çalışma, bilişsel tutarlılık kuramları, bilişsel yanlılık ile geri tepme etkisi kavramlarının perspektifiyle bireylerin aksi kanıtlarla karşılaŐtıklarında tutarsızlığı sonlandırmak için nasıl bir söylem geliştirdiklerini ve/veya tutarsızlığı azaltmak için ne gibi yollar izlediğini araştırmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, doğrulama platformu olan teyit.org'un analizini gerçekleŐtirdięi, Suriyeli mülteciler hakkında yanıŐ bilgilerden oluşan 28 haber derlemesinde yer alan kullanıcı yorumları incelenmiştir. Amaçsal örneklem yoluyla elde edilerek incelenen 15 yorumda bireylerin mevcut inançlarını korumak ve çelişen kanıtları göz ardı etmek için karşı tarafı kötüleme, kanıtlara inanmamaya çalışma ve yetersiz bulma, konuyu bağlamdan uzaklaştırma, Suriyeli mültecilere farklı ithamlarda bulunma ve milliyetçi duyguları ön plana çıkarma davranışları sergiledikleri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: dezenformasyon, bilişsel tutarlılık, bilişsel yanlılık, geri tepme etkisi, Suriyeli mülteciler.

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
uluk.murat@gmail.com, Orcid: 0000-0001-5923-8468

THE RELATIONSHIP BETWEEN COGNITION AND FALSE INFORMATION: A STUDY ABOUT USER REVIEWS OF DISINFORMATION ON SYRIAN REFUGEES

Murat ULUK*

Received: 10.07.2019 - Accepted: 13.09.2019

Uluk, M. (2019). "Yanlış Bilgiler ve Biliş İlişkisi: Suriyeli Mülteci Dezenformasyonuna Gelen Kullanıcı Yorumları Üzerine Bir İnceleme". *Etkileşim*. 4. 286-301.

Abstract

Today, the false information that we are continuously exposed and has left a mark on our minds, affects our mental elements such as belief, value and thought; dissonance shows up when challenged by an opposite evidence. Therefore, this situation ends up with searching information that reinforce beliefs and ignoring, denying or making excuses of opposite evidences. This study aims to investigate how individuals express their feelings and / or reflect inconsistency when faced with opposite evidences in the light of cognitive consistency theories and the concepts of cognitive bias and backfire effect. For this purpose, user reviews from a list that consist of 28 false news that has proved untrue about Syrian refugees by teyit.org which is a fact-checking organization, were analyzed. In this research, 15 reviews were selected through purposive sampling and it was determined that individuals exhibited behaviors such as denigration the platform, disbelieving evidences and finding it inadequate, take the issue out of context, making different accusations to Syrian refugees and bringing nationalist feelings to the forefront to preserve the existing beliefs and ignore conflicting evidences.

Keywords: disinformation, cognitive consistency, cognitive bias, backfire effect, Syrian refugees.

* PhD Student, İstanbul University, Institute of Social Sciences,
uluk.murat@gmail.com, Orcid: 0000-0001-5923-8468

Giriş

Bireylerin genellikle düşündükleri ve yaptıklarının aynı olduğu düşünülür; buna uygun olacak biçimde tutarlı bir bütünlük sağladığı varsayılır. Bu bağlamda tutum ve davranışlar arasında tutarlı bir ilişki olduğu söylenebilmektedir. Fakat tutum ile davranış arasında bir tutarsızlık söz konusu olduğunda, öngörülemez durumlar veya çevresel etkenler aracılığıyla tanımlanması gereken bir sorun olarak ele alınmaktadır (Kağıtçıbaşı ve Cemalcılar, 2014: 163).

Biliş, bilinçli veya bilinçsiz her türlü düşünme ve zihinsel süreçtir. Temelde rasyonel olan süreçleri duygusal olan süreçlerden ayırt etmek için kullanılmaktadır (Munday ve Chandler, 2018: 57). İnsanlar, bilişsel olarak tutarlı olma ihtiyacı hisseder. Söz konusu duruma odaklanan ve Fritz Heider'in başlangıcına öncülük ettiği bilişsel tutarlılık kuramları, bireyin düşüncelerini temel alır ve ilişkilerin bireyin düşüncesiyle anlam kazandığına işaret eder. Kurama göre birey, düşünceleri arasında uyum arar ve çelişkiden uzak kalmak ister. Eğer birey düşünceler arasında bir tutarsızlık veya çelişki durumuyla karşılaşarsa ya tutumlarını ya da davranışlarını değiştirmek zorunda kalır (akt. Ertürk, 2017: 263). Zira Festinger'e göre, çelişkiden kaçınma ihtiyacı güvenlik ya da açlığı giderme gibi temel ihtiyaçlar kadar güçlüdür (Özçetin, 2018: 154). Bireyin kendi inançlarıyla çelişmeyecek, onları destekleyecek bilgileri seçme ve aksi düşünceleri görmezden gelme eğilimi olarak tanımlanan bilişsel yanlılık ise, bilişsel tutarsızlığı gidermek için tehlikeli bir savunma mekanizması olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer yandan, çelişkiye neden olan aksi kanıtlar sonrasında mevcut inanca daha da sıkı bağlanması anlamına gelen geri tepme etkisi, doğrunun reddinde rol oynayan kilit bir kavramdır.

Bu çalışmada, bilişsel tutarlılık kuramları, bilişsel yanlılık ve geri tepme etkisi kavramları perspektifinde yanlış bilgi ve haberlerin benimsenmesi, savunulması ve aksi kanıtların reddine giden yolda bilişsel süreçlerin rolü ele alınmıştır. Çalışma, bireylerin mevcut düşünce ve inançlarıyla çelişen verilerle karşılaştığında tutarsızlığı azaltmak için nasıl bir söylem geliştirdiklerini ve yanlılıklarını nasıl savduklarını ortaya çıkarma amacı taşımaktadır. Bu amaç doğrultusunda, *teyit.org*'un Suriyeli mültecilerle ilgili doğru olmadığını kanıtladığı iddia ve haberlerin derlendiği "Türkiye'de Yaşayan Suriyelilerle İlgili İnternette Yayılan 28 Yanlış Bilgi" başlıklı sayfaya gelen kullanıcı yorumları incelenmiştir. 84 kullanıcı yorumundan 15'i amaçsal örneklem yoluyla seçilmiş, örneklem grubundaki yorumlarda doğru olmadığı kanıtlanan haberlere ilişkin bilişsel bir analiz gerçekleştirilmiştir.

Bilişsel Olarak Tutarlı Olma İhtiyacı

Bilişsel tutarlılık, bireylerin duygu, inanç, düşünce ve davranışlarının birbiriyile uyumlu olma eğilimine dayanmaktadır. Tutarlılık kuramlarının öncüsü kabul edilen Heider'in denge kuramına göre bireylerarası iletişimin güçlü olması için

dengede olması gerekmektedir. Heider, bireyin kendi inanç ve tutumlarına uygun düşüncelerle karşılaştığında daha iyi hissettiğini; fakat tam aksi olarak, bireyin inançlarıyla çelişen gerçeklerle karşılaştığında kendisini rahat hissetmediğini ve güven eksikliği yaşadığını belirtmektedir (Freedman vd.'den akt. Ertürk, 2017: 265). Denge kuramında ilişkiler sadece olumlu ve olumsuz taraftan ele alınmakta ve dengenin derecelerine yer verilmemektedir. Bu durum bireyin tutumunu ya hiç değiştirmeyeceğine ya da tamamen değiştirmesi gerekliliğine yol açmaktadır. Rosenberg ve Abelson ise, dengeyi sağlamak için tutum değişiminden başka yolları da etraflıca incelemiştir (Kağıtçıbaşı ve Cemalçılar, 2014: 165). Rosenberg ve Abelson'un bilişsel dengeleme kuramı, Heider'in denge kuramından daha esneklerdir. Zira dengesizliğin giderilmesi için herhangi bir ögeye karşı sahip olunan tutumu değiştirmek, dengesiz ilişkiyi reddetmek, ayrışma tepkisi ve güçlendirme tepkisi gibi seçeneklerle ortaya koymuştur (Kağıtçıbaşı ve Cemalçılar, 2014: 166-167).

Newcomb'un ABX modeli, Heider'in denge kuramının devamı niteliği taşımaktadır. Denge kuramından ayrılan noktası ise birçok öge arasındaki ilişkiyi içermesidir. Bu kuramın dayandığı temelde iletişimin başarılı olabilmesi için kaynağın ilettiği mesaja kaynak tarafından yüklenen anlam ile alıcının yüklediği anlamın oldukça yakın hatta aynı olması gerekmektedir (Ertürk, 2017: 268). Karşılıklı oluşan anlam ortaklığı iletişimi başarılı kılmaktadır. ABX modeline göre birey sahip olduğu inançlarına uygun olan fikirlerle karşılaşma ve onları dinleme eğilimi içindedir. Böylelikle kendi inanç ve düşüncelerini pekiştirecek ve doğrulayacak bilgileri arama davranışı gösterir.

Festinger'in 1957'de ilk kez dile getirdiği bilişsel çelişki kuramı, ana tutum ve davranışlar arasındaki uyumsuzluğu ele almaktadır (Festinger, 1957). Bilişsel çelişki kuramına göre, bireyin bilişsel öğeleri kendisi veya davranışı hakkındaki bilgi, inanç ve düşüncelerinden oluşmaktadır (Ertürk, 2017: 270). İnsan; davranış ve düşüncelerini, inanç, tutum ve ihtiyaç gibi değerlerine göre belirlemektedir. Zaman içinde veya çevresel faktörlerle elde edilen bu değerler bireyin kişiliğine yön vermektedir (Karadoğan Doruk, 2015: 210). Festinger, bu kuramda bireylerin içsel tutarsızlıklarının nasıl çözüleceğine odaklanmaktadır. İçsel tutarsızlıktan kasıt açık davranışlar ile inançların çelişkisidir (Karadoğan Doruk, 2015: 210). Bireyin bir konu hakkındaki inancı ve tutumu başka bir konu hakkındaki inanç ve tutumuyla ayrışmıyorsa, bu iki durum çelişki yaratmaktadır. Festinger'e göre, bireyler kendileriyle bilişsel olarak uyum içinde oldukları bilgileri haklı çıkarmanın ya da uyumsuz olanlardan kaçınmanın yanı sıra, istemeyerek de olsa uyumsuz olabilecek bilgilerle karşılaşabilirler. Bu durumda mevcut inanç ve düşüncelerle çelişen bu bilgileri yanlış algılama, doğruluğunu inkâr etme, çürütmeye çalışma ve buna benzer çeşitli yollara başvurma eğilimi içine girerler (Festinger, 1964: 65'ten akt. Yücel ve Çizel, 2018: 152). Bireyin inancı yanlış olsa ve bu yanlışlık bilimsel verilerle ortaya konulsa bile, birey inancını sorgulamak ve değiştirmek yerine inancıyla çelişen gerçeği sorgulamaktadır.

Bilişsel Yanlılık

Yanlılık, bir durumun bilinçli veya bilinçsiz olarak belirli bir bakış açısını destekleyecek şekilde yorumlanması anlamı taşımaktadır (Munday ve Chandler, 2018: 436). Yanlılık durumu, duygularımızın ve dünya görüşümüzün belleğimizin kodlanması ve geri çağırmasını nasıl etkilediğidir (Matthews, 2019). Castells (2016: 209), olağanüstü derecede bilişsel uyumsuzluk olmadığı sürece enformasyonun tek başına davranışları değiştirmeyeceğini; çünkü insanların kendi bilişsel bağlamına göre enformasyon seçtiğini belirtmektedir. İnsanın zihniyle tutarlı bilgileri seçmesi bilişsel yanlılık olarak tanımlanmaktadır. Başka bir deyişle, insanların kendi inanç, yargı ve düşüncelerini destekleyecek ve doğrulayacak, onlarla çelişmeyecek bilgilerin aranmasıdır. Kakutani'ye göre (2018: 84-85) bir bilgi özümserken kişinin yanlı davranarak kendi inanışlarına uygun içeriklere kucak açmasının bazı nedenleri vardır: (1) İlk izlenimin yıkılması oldukça zordur. (2) İnsan kendi alanını korumak ister. (3) İnsan, kendi inancına meydan okuyan kanıtlara rasyonel değil duygusal tepkiler vermeye eğilimlidir ve kanıtları görmezden gelir. Kakutani'ye ek olarak Silverman (2015: 52) ise yeni bilgilerin zihinde koruma altında tutulan eski bilgilerin ışığında değerlendirildiğini ve bu şekilde bir anlam yaratıldığını ifade etmektedir. Dolayısıyla yeni bilgi ile eskisi çelişiyorsa içsel dengenin sağlanması için bilişsel yanlılık mevcut inancın yanında yer almaktadır.

Bilişsel yanlılık; kararları, davranışları ve hatta insanın dünyayı görme ve düşünme biçimini dahi etkileyen bir durumdur. İnsanlar karşıt fikirleri dinlemek, inançlarla çelişen doğruları akılcı bir yolla kabul etmek ve gerçekleri benimsemek yerine mevcut inançlarının doğru olduğunu düşünerek bilgi aramaya eğilimlidir. Postmodern bir söylem olan "herkesin kendi doğrusu vardır" anlayışı, yanlılığın göz ardı edilmesine neden olabilmektedir. Bu tür söylemlerin toplum içinde yer alması, küresel ısınmanın olmadığı veya dünyanın düz olduğu gibi nesnel hakikatlerin reddine doğru giden tehlikeli bir yoldur. Kakutani (2018: 57), iklim değişikliğini reddedenler ve aşırı karşıtları gibi iddialarını bilimsel bir temele dayandıramayan grupların fikirlerini savunurken "farklı taraflar", "değişik perspektifler", "belirsizlikler" vb. gibi terimler kullandıklarını ifade etmektedir. Bu durum, iklim değişikliğine inanmayan veya aşılınmaya karşı olan bireylerin kullanılan bu terimleri benimseyerek inançlarını destekleyecek alanlar yaratmasına ve yanlış bilgiyi yaymasına sebep olabilmektedir.

Platon, *Devlet* kitabında görme bozukluğunun iki biçimde gerçekleştiğini belirtir: ya aydınlıktan karanlığa girince, ya da karanlıktan aydınlığa çıkınca (Göksel, 2016: 204). Yanlılık, bir yandan hızlı karar verme ile ilişkiliyken diğer yandan beynin tembelliğinden kaynaklanmaktadır. Var olan inancı sorgulamak yerine onun doğru olduğunu düşünmek kestirme bir yoldur. Görme bozukluğuyla karşılaşmak istemeyen, olduğu konumu benimseyen bireylere mümkün olan en az çabayla çok fazla işlemleri yaptırmak isteyen insan beyni, mevcut fikirlerin korunmasına yardımcı olur. Bunun sonucu olarak yanlılık eğiliminin yanılgılara, batıl inançlara ve paranoyaya neden olabileceği söylenebilir. Ek olarak yanlılık zıt kutuplar oluşturarak insanların birbirinden nefret etmesinde de önemli bir rol oynayabilir (Nickerson, 1998: 205).

2016 yılında *Vikipedi*'de yayında olan 200'den fazla bilişsel yanlışlık türünü kategorileri haline getiren yazar Buster Benson, insanın bilişsel çarpıtma (hata) kaynaklı durumlarını hatırlanacak olanlar, fazla enformasyon, çabuk davranma ihtiyacı ve yeterince anlamlı olmayanlar şeklinde dört kategoride paylaşmaktadır (Benson, 2016).

Tablo 1. Bilişsel yanlışlık haritasının özeti (Benson, 2016)

Hatırlanacak olanlar	Fazla enformasyon	Çabuk davranma ihtiyacı	Yeterince anlamlı olmayanlar
Hatıralar deneyimlere bağlı olarak farklı şekilde saklanır.	Hafızada yer alan veya sürekli tekrarlanan şeyler daha çok farkındalık yaratır.	İnsanların harekete geçmek için etki yaratacağından emin olduğu ve yapılan işin önemli olduğu konusunda kendisine güvenmesi gerekir.	Dağınık verilerde bile bir düzen ve hikâye aranılır.
Olaylar ve durumlar ana unsurlara indirgenir.	Garip, komik, görsel olarak ilgi çeken, insana benzeyen şeyler, garip ve komik olmayan şeylere göre daha çok dikkat çeker.	Odaklanmak için insanın önünde hazır olan ve kendisiyle ilgili olan şeyler tercih edilir.	Bilgide boşluklar varsa ya da bilgiye yeni özel durumlar eklendiyse, ona klişeler, genellemeler ve hikâyeler eklenir.
İnsanlar genelleme yapmak için detaylardan kurtulur.	Bir şey değiştiğinde farkına varılır.	Bir şeyin tamamlanması için daha önceden zaman ve enerji harcanan şeylerden motive olunur.	Tutkunu olunan veya yakınlık duyulan şeyler veya insanlar, olunmayanlardan daha iyi olduğu düşünülür.
Bazı hatıralar yaşandıktan sonra düzenlenir ve güçlendirilir.	Mevcut inanca uyan detaylar daha çok dikkat çeker.	İnsanlar hatalardan kaçınmak için benliğin ve gruptaki statünün korunmasından ve geri dönüşü olmayan kararlardan kaçınmaktan motive olur.	Olasılıklar ve sayılar kolayca düşünmek için basit hale getirilir.
	Başkalarının kusurları insanın kendi kusurlarından daha kolay fark edilir.	Karmaşık, muğlak seçenekler yerine basit ve tamamlanmış görünen seçenekler tercih edilir.	İnsanlar, diğerlerinin ne düşündüğünü iyi bildiğini düşünür.
			Mevcut düşünce yapısı ve varsayımlar geçmiş ve geleceğe yansıtılır.

Geri Tepme Etkisi

Birey, inançlarıyla çelişmeyecek enformasyon arayışında olduğunda bilişsel bir yanlılık sergilerken; bireyin inançlarına karşı gelen kanıtlarla karşılaştığında mevcut inancını pekiştirmesi geri tepme etkisi olarak adlandırılmaktadır. Tanımdan anlaşılacağı üzere daha önce Leon Festinger'in de sözünü ettiği bu durum, "Geri Tepme Etkisi" adıyla Brendan Nyhan ve Jason Reifler (2010) tarafından kavramsallaştırılmıştır. Geri tepme etkisinde inanmamaya çalışmak, reddetmek ve görmezden gelmek söz konusudur. Geri tepme etkisiyle tutum ve inançlar kuvvetlenirken, onları sorgulama ve onlardan kuşku duyma ihtimali saf dışı kalmış olur.

Bilişsel çelişki üzerine çalışmaları sırasında Festinger, 1954 yılında bir tarikatın dünyanın sonunun geleceği ve yalnızca gerçekten inananların kurtulacağını iddia ettiğini görmüştür. İddia edildiği gibi Aralık ayında dünyanın sonu gelmeyince olması beklenen tarikat üyelerinin buna olan inancını sorgulaması ve/veya terk etmesiydi. Fakat tarikat üyelerine göre, onların inançlarına ve bağlılığına karşılık dünyanın bağışlandığını söyleyen bir başka mesaj gelmiştir. Diğer bir ifadeyle, tarikatlarına sadakatle sıkı sıkıya bağlı olan üyeler sayesinde dünyanın sonunun gelmediği belirtilmiştir. Festinger, olması beklenen yerine sonucun böyle olacağını önceden tahmin etmiştir: Çünkü geçmiş inanç ve mevcut inkâr bir çelişki yaratır ve geçmiş, inançla güçlenerek yerini korumaya devam eder (Ertürk, 2017: 272). Tarikat örneğinde olduğu gibi güçlü inançlarla çelişen gerçekler ortaya çıktığında biliş mevcut inancı koruyarak daha da içselleştirme eğilimi gösterir.

ABD'li yetkililer Irak'ı işgal etmeden önce Irak'ta kitle imha silahlarının olduğunu dile getiriyordu. İşgalden sonra gerek medya gerekse ABD halkı kitle imha silahlarının nerede olduğunu ve neden bulunmadığını sorgulamaya başladığında, yetkililer Irak'ın büyük bir ülke olduğunu ve zaman içinde bulunacağını söylediler. Yetkililer, silahların bulunacağına inansa da zaman geçtikçe bu silahların olmadığı ortaya çıktı. Sonucunda milyonlarca insanın yaşamını yitirdiği Irak işgali bir çelişki içeriyordu ve ABD'li yetkililer davranışlarını mazur gösterecek, haklı çıkaracak yeni bilişler öne sürdüler: Irak'ı diktatör rejiminden kurtardıklarını ve orayı demokrasiyle tanıştırdıklarını iddia ettiler (Aronson ve Wilson, 2012: 363). Irak'ta kitle imha silahlarının olup olmadığına dair 2004 yılında yapılan kamuoyu araştırmasında (Harris'ten akt Castells, 2016: 206), Amerikalıların %38'i ABD'nin Irak'ta kitle imha silahları tespit ettiğine inanmaktaydı. Bu araştırmadan iki yıl sonra, Temmuz 2006'da, gerek ABD gerekse uluslararası medyanın Irak'ta kitle imha silahları olmadığını, bu durumun "yalan" olduğunu sayfalarında belgeleriyle yer verse de, kitle imha silahlarının olduğuna inananların sayısı %50'ye yükselmiştir. Castells (2016: 207), İletişimin Gücü kitabında bu sonucu değerlendirirken insanların inanmak istedikleri şeye inanma eğiliminde olduğunu ve enformasyonu, sahip oldukları inançlara uyacak şekilde süzdüklerini ifade etmektedir. Bu örnekte de görüldüğü üzere, aksi kanıtların mevcut inançları değiştirmede, tam tersine pekiştirdiği ve yanlış bilginin daha fazla destekçi bulunduğu ortaya konulmuştur.

Nyhan ve Reifler (2010), kitle imha silahları üzerine 2005 yılında yaptıkları araştırmada ideolojik inançları ve nesnel doğruları ele alarak geri tepme etkisinin kuvvetini ortaya koymuşlardır. Araştırmada Irak işgalini destekleyenler kitle imha silahlarının Irak'ta var olduğunu kabul edip olmadığı fikrini reddederken, savaş karşıtları tam tersini savunmuştur. Çocuk aşısı üzerine yapılan bir başka araştırmada (Nyhan vd. 2014), aşı karşıtı ebeveynlere neden aşı karşıtı oldukları sorulmuş; ebeveynler cevap olarak aşı ile otizm arasındaki ilişkiyi göstermiştir. Araştırmacılar, aşı ile otizm arasında bilimsel olarak bir bağ olmadığını sunmuş; ebeveynlerin yanlış algısı üzerinde bir azalma meydana gelmişse de bunu davranışa dönüştürmemişlerdir. Doğruların, yanlış olan kişisel fikirleri bastırması ve doğru ile yanlışın yer değiştirmesi beklenirken, yanlışlığın üstün gelmesi ile fikirler korunmakta; geri tepme yoluyla güçlenmeye devam etmektedir.

Yanlış Bilgilerin Savunulmasında Bilişsel Süreçlerin Rolü: Suriyeli Mülteci Dezenformasyonuna Gelen Kullanıcı Yorumları Üzerine Bir İnceleme

İnsanın genellikle dünya görüşünü pekiştiren kanıtları benimseme, paylaşma ve ona aykırı olanı reddetme eğiliminde olma ihtimali söz konusudur. Diğer bir deyişle, temelinde duygusal bir bağ kurulmuş ve/veya ideolojik bir inanç ne kadar fazlaysa, aksi kanıtların etkisiz kalması o kadar olasıdır. Fine'nin (2011) tabiriyle insanlar inançlarına mantık dışı bir bağlılık geliştirir ve görüşlerini destekleyen kanıtlar bulmak ve aksi kanıtlardan uzaklaşmak için çok sıkı çalışır. Beynin çalışma prensibinin en az çabayla en kısa sürede en fazla işlemi yapma üzerine temellendiği düşünülüğünde bu durum bilişsel olarak uyum içinde olunan yanlış bilgi ve haberlere direnilmesini zorlaştırmaktadır. Diğer yandan inançlarına sıkı sıkıya bağlı olan kişilerin kendi inançları kadar aksi düşünceleri de hatırlarının bir kenarında tuttukları belirtilmektedir. Bunun nedeni ise karşıt görüşleri motivasyon kaynağı olarak kullanarak mevcut inançları savunmak ve daha da kuvvetlendirmek olarak açıklanmaktadır (Matthews, 2019). Genel olarak bir kişiye, mevcut inancının, nesnel kanıtlar sunarak yanlış olduğu söylendiğinde kişi kendini tehdit altında hissederek savunma oluşturmaya çalışmaktadır. Bilişsel olarak inşa edilen bir kimliğin veya ideolojinin temsili, yıkıma uğrama tehlikesi altına girmektedir. Çünkü insan kimlik duygusunu tehdit eden doğruları görmezden gelme eğilimi içindedir. Dolayısıyla tehlikeyi savuşturmanın "kestirme" yolu, var olan doğruyu inkâr etmekle gerçekleşir.

Daniel J. Boorstin, İmaj adlı kitabında ideallerin yerini imajların aldığı gibi hakikatin yerini de inanılabilirliğin aldığını yazmıştır. Buna göre insanlar artık bir şeyin gerçek olup olmadığıyla değil, o şeyin gerçek olduğuna inanmanın işine gelip gelmeyeceğiyle ilgileniyordu (Boorstin, 1962'den akt. Kakutani, 2018: 64). Benzer olarak Keyes (2017: 268) ise, duygusal uyarılmalar sonucu bireyin bilişsel olarak ürettiği hakikatin, nesnel hakikatleri bastırdığını söylemektedir. Yalan bilgi ve haberlerin genellikle dikkat çekici başlıklar ve hikâyelerden oluştuğu söylenebilir. Gerek geleneksel medya kanalları gerekse sosyal medyanın

haber üreticileri bu metinlerin üretiminde oldukça başarılı bir pozisyonundadır. Medyanın ilettiği metinlerin izleyici üzerinde ürettiği duygusal uyarılmalar sonucunda, enformasyonun şüpheli veya yanlış olduğu ortaya çıksa bile izleyicilerin tutumlarını şekillendirmeye devam edebilmektedir. Zira bu durum duygusal bir tepki üretmiştir.

Amaç ve Yöntem

Türkiye’de mülteci olarak yaşayan Suriyeliler üzerine hem geleneksel medyada hem de sosyal medyada birçok haber yapılmakta ve bilgi paylaşılmaktadır. Bu haberlerin bir kısmı Suriyeli mültecileri hakkında doğru olmayan bilgiler üzerine inşa edilmiştir. Bunlar genel olarak; Suriyelilerin hastanelerde yasal öncelikli hasta olarak sayıldığı (Acanerler, 2018), Türkiye’de milletvekili seçildikleri (Çavuş, 2018), son 6 ayda 225 bin Suriyelinin doğum yaptığı (Arabacı, 2018a), Atatürk heykeline saldırdıkları (Arabacı, 2018b), çocuklara tecavüz ettikleri (Çavuş, 2017), PTT’den maaş aldıkları (Özer, 2017), üniversitelere koşulsuz şartsız girdikleri (Arabacı, 2017) gibi birçok başlıkla okuyuculara sunulmuştur. Söz konusu haberler sosyal ağlar aracılığıyla on binlerce kişi tarafından tüketilmiş ve paylaşılmaya devam edilerek farklı okurların ağ akışlarında yerini almıştır. Haberlerin doğru olmadığını doğrulama platformu olan *teyit.org* kanıtlaya bile, bu haberler ara ara dolaşıma girmeye ve tüketilmeye devam etmektedir.

Bu çalışma, bireylerin mevcut inançlarının aksi kanıtlarla karşılaştığında tutarsızlığı sona erdirmek için nasıl bir söylem geliştirdiklerini ve bilişsel yanlılıklarını nasıl pekiştirdiklerini doğru olmayan Suriyeli mülteci haberler derlemesine yapılan kullanıcı yorumları üzerinden araştırmayı amaçlamaktadır. *Teyit.org* (2017), doğru olmayan Suriyeli mülteci haberlerini “Türkiye’de Yaşayan Suriyelilerle İlgili İnternette Yayılan 28 Yanlış Bilgi” başlığı altında 2017 yılından beri sürekli olarak güncellemektedir. Bu derleme raporda her bilginin/haberin kaynağına, nerelerde yayınlandığına ve iddiaların doğru olmadığını kanıtlayan verilere yer verilmektedir. Raporun altında 8 Temmuz 2019 tarihi itibarıyla 84 adet kullanıcı yorumu bulunmaktadır. Bu yorumlarda aksi kanıtlandığında çelişki yaşayan, denge arayan ve yanlılık gösteren yorumlardan 15’i amaçsal örneklem yöntemiyle seçilerek analiz edilmiştir.

Bu çalışmaya temel oluşturan varsayıma göre ise *Teyit.org*’un en az iki açık kaynaktan yararlanarak yanlış olduğunu ispatladığı iddia ve haber analizleri doğru olarak kabul edilmektedir.

Bulgular ve Tartışma

Araştırma örnekleminde 15 kullanıcı yorumu yer almaktadır. Bu yorumların dışında kalan diğer yorumların hiçbirinde aksi inanca sahip birinin fikrini değiştirdiğine dair bir bulguya rastlanmamıştır. Bazı yorumlarda siyasi tartışmalar yer alırken, bazıları doğruları kanıtlarıyla birlikte paylaştığı için *teyit.org*’a

teşekkür etmiştir.

Yorum 1:

o yalan bu yalan, o verilmedi, bu dağıtılmadı, e o zaman bu 25 milyar dolar nereye harcandı? acaba bu da mı yalan? bunu da bir araştırırsanız da teyit etseniz keşke. bir sorun bakalım o 25 milyar dolar nerelere harcanmış? (29/03/2017)

Yorum 1, inanmamaya çalışarak ve konuyu bağlamından uzaklaştırarak çelişkiyi azaltmaya çalışmaktadır.

Yorum 2:

Bu yoruma katılmamak elde değil. **O zaman 25 milyar doların nereye harcandığını teyit edin bu sefer.** (*Yorum 1'i kastediyor*) (30/03/2017)

Yorum 2, *Yorum 1'i* destekleyen bir mesaj oluşturmuş ve doğrulanan haberlerin hiçbirisiyle ilişkisi olmayan bir konuyu ortaya atmıştır.

Yorum 3:

fox yukardaki bi haberi yapmış yalan haber diyorsunuz, bir çok haber sitelerinde çıkmış yalan haber diyorsunuz, (...) Devlet büyüklerinin bile bi dediği diğerini tutmuyor iken, bu kadar yalan haber varken bu haberin de kulaktan dolma bilgiler yada yalan haber olmaması nerden belli olacak, **bu habere ve teyit.org ye nasıl inanalım.** bu ülkede hangi kuruma hangi haberlere inanalım. herkes herkesi yalanlıyor. Mutlak doğru yok canına yandığının ülkesinde (30/03/2017)

Yorum 3, geleneksel medyanın yayınladığı bir haberin nasıl "yanlışlanabildiğini" sorgulamaktadır. Yorumun kalan kısmında ise doğru kavramı sorgulanarak kanıtların yetersizliğine vurgu yapılmaktadır.

Yorum 4:

Kardeşim sadece o da değil nüfus müdürlüklerinde bile ilk önce bunlara öncelik var (26/11/2017)

Suriyeli mültecilerin "hastanelerde yasal öncelikli hasta" statüsünde olmadığı kanıtlarıyla sunulsa da, *Yorum 4* bu haberi doğru kabul ederek bir yorumda bulunmuş.

Yorum 5:

Peki sahte diploma basıp 1300 tane sadece bir okula gelip öğretmenlik için 15 gün staj yaptıkları da mı yalan buda benim gördüğüm hadi bakalım birde bunu araştırın. (30/03/2017)

Yorum 5, şüpheli bir iddia sunarak konuyu bağlamından uzaklaştırmakta ve ortaya çıkan tutarsızlığı gidermeye çalışmaktadır.

Yorum 6:

Hepsi doğru , yalan değil , devlet kendi ağzı ile söyledi 30 milyar dolar zarar,, masraf yaptık dedi ,, AKEPE'nin eseri 4 milyon Suriyeli mülteci ülkemize geldi ,, Millet olan biten her şeyi görüyor !... akıla ihtiyacımız yok !... (15/04/2017)

Yorum 6, konuyu bağlamından uzaklaştırarak ve inanmamaya çalışarak mevcut tutumunu koruma eğilimi göstermektedir.

Yorum 7:

Gözlerimle gördüm suriyelilerin kaldığı eve Resmi plakalı araç geldi kapının önünde tomarla para verdiler adama. Çocuk başı para alıyorlar. **Bizim evlatlarımız şehit olurken, onlar çocuk yapıyorlar.** Türk Milleti Uyanın ! (05/04/2017)

Yorum 7, doğrulanması gereken şüpheli birden çok iddia ortaya atarak konuyu bağlamından uzaklaştırmakta; devamında ise milliyetçi duyguları ön plana çıkartan bir savunma gerçekleştirmektedir.

Yorum 8:

O kadar vatanseverler ki **bizim askerimiz onların ülkesini savunuyor sizlerde haklısınız** (02/07/2017)

Yorum 8, milliyetçi duyguları ön plana alarak konuyu bağlamından uzaklaştırmıştır.

Yorum 9:

Sayfa **sahibi suriyeli**, Esad size slm yolladı. (14/09/2017)

Yorum 9, *teyit.org*'un yanlı yayın yaptığını ima etmektedir.

Yorum 10:

sen bu yazıyı nişantasında evinin balkonundan yazıyor olabilirsin ama ben 4 senedir ankaranın en yoğun suriyeli mahallesinde yasıyorum 6 kalem yerden maaş alıyorlar basbakanlık iç işleri kaymakamlık kızılây stk ve birleşmiş milletler yardım fonu (12/01/2018)

Yorum 10, *teyit.org* editörlerine karşı bir savunma gerçekleştirerek konuyu bağlamdan uzaklaştırmış ve doğrulanmaya muhtaç iddialar öne sürerek mevcut inancını koruma yoluna gitmektedir.

Yorum 11:

Bende gözümle gördüm 750 tl her ay maaş alıyorlar . Ak yalanlar bunlar . 35 milyar dolar nereden geldi , Türk milletinin parası nerede. (09/05/2018)

Yorum 11, başka bir şüpheli iddia ortaya atmış ve *teyit.org*'un mevcut hükümet yanlısı yayın yaptığını belirtmektedir.

Yorum 12:

Benim anlamadığım , bu sayfayı açan kişi niye bu denli yırtınıyor suriyeliler için ? Ulan o yalan bu yalan hasiktir ordan , ne ayaksın ki adamları süttten çıkmış akkaşık göstermeye çalışıyorsun Suriyelimisin nesin (22/08/2018)

Yorum 12, yanlış haberlerin doğrulanmasının nedenini merak etmekte ve doğrulama çabalarını tamamen görmezden gelmektedir (inanmamaya çalışmaktadır). Ayrıca, tıpkı *Yorum 9*'daki gibi *teyit.org*'u yanlı yapmakla suçlamaktadır.

Yorum 13:

Bu site taraflı ve AKP taraflı yayın yapıyor. Kardeşim inanmayanlar paralı havuzlara gitsinler, sahillere insinler. İnanmayanlar hayatın içinde değiller. Üç beş aile toplanıp binbeşyüz liralık daireyi üç binliraya tutuyorlar ve kiralardan artmasına sebep oluyorlar. onbeş yirmibeş yaş arası gençler sokaklarda sürü halinde dolaşıp mafyacılık oynamaya başladılar. **Bu habern amacı yanlıdır ve inandırıcı değildir.** (09/05/2018)

Yorum 13, teyit.org'un mevcut hükümet yanlısı yayın politikası izlediğini belirtmektedir. Yorumun devamında ise konuyu bağlamdan uzaklaştırmakta ve sunulan kanıtları kesinlikle reddettiği gözlemlenmektedir.

Yorum 14:

Bir site ancak bu kadar taraflı ve yalancı haber yapabilir kesin bunlarda suriyeli yada aktrollerden **tüm haberleri yalanlamış** peki bizim 50 milyar doları kim yedi cevap ver (26/05/2019)

Yorum 14, teyit.org'un hem Suriyeli mülteciler hem de mevcut hükümet yanlısı bir yayın politikası izlediğini ifade etmekte ve konuyu bağlamından uzaklaştırarak başka bir iddia ortaya atmaktadır.

Yorum 15:

deniz kenarında nargile keyfi yapan suriyelileri nasıl görmezden gelebilirsiniz. birde sadece müslüman ülke bizmiyiz neden kendi ırkalarından olan arap ülkeleri onları almadı ayrıca çatır çatır keyif yapıyorlar ve köpek gibide durmadan yavruluyorla bir batında beştane !! (12/04/2019)

Yorum 15, konuyu bağlamından uzaklaştırarak Suriyelilere ithamlarda bulunmaktadır.

Yorumlarda görüldüğü üzere, Suriyeli mültecilere yönelik bakış açısı olumlu olmayan insanların onlar hakkındaki yanlış bilgilere karşı genel tavrı "mevcut inancı savunma" olarak tezahür etmektedir. Yorumların çoğunda, 28 yanlış haber içeriğinden bağımsız olarak teyit edilmeye muhtaç başka iddiaların öne sürüldüğü ve konunun bağlamından uzaklaştırıldığı tespit edilmiştir. Örneklem dâhilindeki yorumlardan beşi (*Yorum 1, 2, 6, 11 ve 14*), Türkiye'nin mülteciler için harcadığı milyar dolarların nereye harcandığını sorgulamaktadır. Bu söylem yanlış haberlerin yanlış olduğunu kabul etmeyen bireylerin en güçlü savunularından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Yorum sahiplerinin mevcut tutumlarıyla çelişebilecek bilgilerle karşılaştığında çelişkiyi azaltmak için savunma mekanizmasını aktif hale getirmekte ve şu davranışlara yönelmektedir: (1) Doğrulama platformunu kötüleme (*teyit.org'un* yanlı yayın yaptığını iddia etmek). (2) İnanmamaya çalışma (siz ne dersiniz deyin veya her şeye yalan diyorsanız bu paralar nereye gitti demek). (3) Kanıtların yetersiz bulunması ("belki siz de yalan söylüyorsunuz nasıl bilebiliriz" diyenler). (4) Konuyu bağlamından uzaklaştırma (raporda yer alan haberler dışında teyit edilmeye muhtaç başka iddialar öne sürme). (5) Suriyelilere ithamlarda bulunma (sahilde keyif yapmaları, babasının ülkesindeymiş gibi yaşadıkları gibi söylemler). (6) Milliyetçi duyguları ön plana çıkarma ("bizim askerimiz onların ülkesinde savaşıyor" gibi söylemler). Bu davranışlar tutum ve inançları savunmak adına doğruların feda edilmesine neden olmuştur.

Yanlılık içeren yukarıdaki 6 madde ışığında, Heider'in denge kuramına ithafen oluşan dengesizlik durumu, mevcut savunuları ve kaynağı bilinmeden yerleşen yanlış bilgileri koruyarak giderilmeye çalışılmaktadır. İnanmamaya çalışmak ise Rosenberg ve Abelson'un dengeleme kuramıyla ilişkili olmaktadır. Newcomb'un ABX denge modelindeki mesajı veren ile mesajı alanın ortak bir

anlamda buluşması ise aksi kanıtlar sunulduğunda mümkün görülmemiştir. Çünkü bu ortak anlam, daha önceden hem medyanın servis ettiği hem de kullaktan dolma yanlış bilgiler çerçevesinde oluşmuştur ve bunu alımlayan birey bilişsel olarak o mesajla kendini dengeye oturtmuştur.

Bilişsel çelişki yaratan aksi kanıtlardan sonra çelişkiyi azaltmak için konuyu çeşitli bağlamlara taşıma ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Bilişsel yanlılık çerçevesinden bakıldığında, mevcut inançlarını korumaya devam eden ve kanıtları reddeden insanlar, yayınlanmaya ve paylaşılmaya devam eden sahte haberleri arama eğilimine devam edecek ve kendi inançlarına dayanak oluşturacaktır. Benzer şekilde, *Tablo 1*'deki bilişsel yanlılık haritası üzerinden de yanlılık durumu farklı açıdan okunabilmektedir. Yorumlardan bazıları genelleme yaparak detaylara ilgi göstermemiş ve derine inmeden yüzeysel olarak kanıtları geçiştirmiştir. Aksi kanıtlar algı süzgecinden geçerken *teyit.org*'u "tarafalı yayın yapma" veya "Milyar dolarların nereye harcadığı" gibi klişe ve genellemelere konumlandırarak bilgi boşluklarının bu şekilde doldurulduğu gözlemlenmiştir. Suriyelilerle ilgili geleneksel ve sosyal medyada karşılına çıkan ve sürekli olarak haber akışlarında yer bulan yanlış bilgi hafızalarında yer etmiş ve bunları koruma güdüsüyle yorumlarda bulunulmuştur. Buna bağlı olarak daha önce benimsenen mevcut düşünce yapısı ve varsayımlar şimdiye ve geleceğe yansıtılmış ve koruma altına alınmıştır. Kanıtlara yer veren *teyit.org*'u kötüleyerek, yanlış olduğunu savunarak veya kanıtların yetersiz olduğunu dile getirerek kendi inançlarını daha da güçlendiren bireylerde geri tepme etkisinin de kendini gösterdiği aşıkardır.

Sonuç

İnsan genellikle düşüncesinde ve davranışında tutarlı olma eğilimi gösterir, tutarsızlık olduğu zaman bunu azaltmanın yollarını arar (Ertürk, 2017: 263). Bilişsel tutarlılık kuramları da insanın içinde bulunduğu çelişkiyi ortadan kaldırmak için çeşitli yollar sunan modellere sahiptir. Tutum veya davranış olsun, hangisi daha güçlüyse diğerini yönetebilme etkisine sahiptir.

Geleneksel ve sosyal medya aracılığıyla yayılan ve gündemi meşgul eden Suriyeli mülteciler hakkındaki sahte haberler toplumu yanıltarak duygusal uyarılmalara neden olmaktadır. Türkiye'nin ilk haber doğrulama platformu olan *teyit.org*, Suriyeli mültecilerle ilgili doğru olmadığını kanıtlarıyla sunduğu 28 haberi "Türkiye'de Yaşayan Suriyelilerle İlgili İnternette Yayılan 28 Yanlış Bilgi" başlığıyla bir araya getirmiştir. Bu çalışmada bilişsel tutarlılık kuramlarından ve bilişsel yanlılık ile geri tepme etkisi kavramlarından yola çıkılarak *teyit.org*'un bu derlemesinde yer alan yorumlar incelenmiştir. İnançlarıyla çelişen kanıtları görmezden gelerek inancını savunan insanların bunu yaparken genel olarak kanıt sunan tarafı kötüleme, kanıtlara inanmamaya çalışma, konuyu bağlamından uzaklaştırma, konuya dâhil olan öğelere kötü ithamlarda bulunma ve milliyetçi kimlik duygularını ön planda tutarak yorum yapma gibi davranışlar sergilediği gözlemlenmiştir.

İnsan, kaynağını hatırlamadığı yanlış bilgilere eğer bilişsel olarak onunla uyumluysa belleğinde sıkça yer verir. Eğer bu bilgi gerek medyada gerekse sosyal hayatta sürekli olarak tekrarlanıyorsa doğru olduğu hissi yaratabilir ve insan zihninde yer edinen bu bilginin en derin savunucusu haline gelir. Geçmişte karşılaşılan bilgiler inançlarımızla birlikte şekillenir ve onlarla çelişen doğruları kabul etmek yerine bilişsel olarak tutarlı bir anlatı sürdürme işlevi görebilir (Matthews, 2019). Bu anlatı, yanlış bilgilerin üretilmesine, yayılmasına ve benzer düşünceye eğilimli insanlar tarafından tüketilmesine zemin hazırlayabilir.

İnsanın, algısal yanılsamalardan sıyrıldığı zaman gerçeğe ulaşabileceği söylenebilir (Göksel, 2016: 207). Hâlbuki internet, her ne kadar bilginin özgülleşmesi ve demokratikleşmesini sağlasa da yanlış bilgilerin yayılmasına, kullanıcılar arasında görecelik olgusunun oluşmasına (Kakutani, 2018: 39) ve algısal yanılsamalara neden olmaktadır. Keyes'in de (2017: 268) belirttiği gibi duygusal tepkiler yaratan bilgiler, nesnel hakikatleri baskılama becerisine sahiptir ve algısal yanılsamalara neden olmaktadır. İnsan yalnızca kişisel önyargı ve yanlışlığının farkında olarak ve merak ederek sorgulayıcı bir tutum sergileyebilir. Böylece hem kendi yanlışlığıyla hem de mevcut yanlış bilgiye olan inancıyla savaşarak doğru bilgileri benimseyebilir.

Kaynakça

- Acanerler, A. (17 Aralık 2018). "Suriyeli Mültecilerin Hastanelerde 'Yasal Öncelikli Hasta' Sayıldığı İddiası". <https://teyit.org/suriyeli-multecilerin-hastanelerde-yasal-oncelikli-hasta-sayildigi-iddiasi>. 8 Temmuz 2019.
- Arabacı, A. O. (18 Ağustos 2017). "131 bin 746 Suriyeli'nin Üniversiteye Yerleştirildiği İddiası". <https://teyit.org/131-bin-746-suriyelinin-universiteye-yerlestirildigi-iddiasi>. 8 Temmuz 2019.
- (14 Kasım 2018a). "Adıyaman'da Atatürk Heykeline Saldırdığı Belirtilen Kişinin Suriyeli Olduğu İddiası". <https://teyit.org/adiyamanda-ata-turk-heykeline-saldirdigi-belirtilen-kisinin-suriyeli-oldugu-iddiasi>. 8 Temmuz 2019.
- (25 Eylül 2018b). "Türkiye'de Son 6 Ayda 225 Bin Suriyelinin Doğum Yaptığı İddiası". <https://teyit.org/turkiyede-son-6-ayda-225-bin-suriyelinin-dogum-yaptigi-iddiasi>. 8 Temmuz 2019.
- Aronson, E. ve Wilson, T. D. (2012). *Sosyal Psikoloji*. (O. Gündüz, çev.). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Benson, B. (1 Eylül 2016). "Cognitive Bias Cheat Sheet". <https://medium.com/better-humans/cognitive-bias-cheat-sheet-55a472476b18>. 20 Haziran 2019.
- Castells, M. (2016). *İletişimin Gücü*. (E. Kılıç, çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çavuş, G. (9 Eylül 2017). "Suriye kökenli Muhammed Erdoğan'ın Bursa'dan Milletvekili Seçildiği İddiası". <https://teyit.org/suriye-kokenli-muhammed-erdoganin-bursadan-milletvekili-secildigi-iddiasi>. 8 Temmuz 2019.

- Çavuş, G. (28 Haziran 2018). "İki Suriyelinin Bursa'da Bir Kadını Kaçırıp Tecavüz Ettiği İddiası". <https://teyit.org/iki-suriyelinin-bursada-bir-kadini-kacirip-tecavuz-ettigi-iddiasi>. 8 Temmuz 2019.
- Ertürk, Y. D. (2017). *Davranışlarımız ve Biz, Sosyal Psikoloji Bakışıyla Kalabalık İçinde Ben Olmak*. İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Festinger, L. A. (1957). *A Theory of Cognitive Dissonance*. ABD: Stanford University Press.
- Fine, C. (30 Temmuz 2011). "Biased But Brilliant". <https://www.nytimes.com/2011/07/31/opinion/sunday/biased-but-brilliant-science-embraces-pigheadedness.html>. 5 Ağustos 2019.
- Göksel, İ. (2016). "Ekonomik Algı ve Gerçeklik". E. İ. Keloğlu İşler (der.) *Algı İllüzyon Gerçeklik*. (187-213). Ankara: İmge Kitabevi.
- Kağıtçıbaşı, Ç. ve Cemalcılar, Z. (2014). *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar: Sosyal Psikolojeye Giriş*. İstanbul: Evrim Kitap.
- Kakutani, M. (2018). *Hakikatin Ölümü, Trump Çağında Yalancılık Sanatı*. (C. Mizrahi, çev.). İstanbul: Doğan Kitap.
- Karadoğan Doruk, E. (2015). *İknanın Sosyal Psikolojisi (Temel Kavramları ve Kuramlarıyla)*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Keyes, R. (2017). *Hakikat Sonrası Çağ: Günümüz Dünyasında Yalancılık ve Aldatma*. (D. Özçetin, çev.). Ankara: DeliDolu Yayınları.
- Matthews, J. (17 Nisan 2019). "A Cognitive Scientist Explains Why Humans Are So Susceptible to Fake News and Misinformation". <https://www.niemanlab.org/2019/04/a-cognitive-scientist-explains-why-humans-are-so-susceptible-to-fake-news-and-misinformation>. 25 Haziran 2019.
- Munday, R. ve Chandler, D. (2018). *Medya ve İletişim Sözlüğü*. (B. Taşdemir, çev.). Ankara: İletişim Yayınları.
- Nickerson, R. S. (1998). "Confirmation Bias: A Ubiquitous Phenomenon in Many Guises". *Review of General Psychology*. 2(2). (175-220). doi: <https://doi.org/10.1037/1089-2680.2.2.175>.
- Nyhan, B. ve Reifler, J. (2010). "When Correction Fails: The Persistence of Political Misperception". *Political Behavior*. 32(2). 303-330. doi: <https://doi.org/10.1007/s11109-010-9112-2>.
- Nyhan, B., Reifler, J., Richey, S., Freed, G. L. (2014). "Effective Messages in Vaccine Promotion: A Randomized Trial". *The American Academy of Pediatrics*. 133(4). doi: <https://doi.org/10.1007/s13312-014-0426-8>.
- Özçetin, B. (2018). *Kitle İletişim Kuramları-Kavramlar, Okullar, Modeller*. Ankara: İletişim Yayınları.
- Özer, Ç. L. (9 Mart 2017). "Suriyeliler Maaşlarını Almak İçin PTT Önünde Kuyruğa Giriyor İddiası". <https://teyit.org/suriyeliler-maaslarini-almak-icin-ptt-onunde-kuyruga-giriyor-iddiasi>. 8 Temmuz 2019.
- Silverman, C. (2015). *Lies, Damn Lies and Viral Content*. Tow Center for Digital Journalism.

- Teyit. (21 Eylül 2017). "Türkiye'de Yaşayan Suriyelilerle İlgili İnternette Yayılan 24 Yanlış Bilgi". <https://teyit.org/turkiyede-yasayan-suriyelilerle-iligili-inter-nette-yayilan-22-yanlis-bilgi>. 8 Temmuz 2019.
- Yücel, E. ve Çizel, B. (2018). "Bilişsel Uyumsuzluk Teorisi Üzerine Kavramsal Bir İnceleme: Satın Alma Perspektifi". *Journal of Yaşar University*. 13(50). 150-163. doi: 10.19168/jyasar.347996.